

KAZAKİSTAN’DA XIX. YÜZYILDA “AYDIN HAREKETİ”NİN DOĞUŞU VE YANSIMALARI

İbrahim ERDOĞDU*

Askhat ASKARBEKOV****

Medetbek MASHENAY*****

Özet: Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Kazakistan’da ortaya çıkan “Aydın Hareketi” nin doğuşu ve bu hareketin yansımaları üzerinde durulacaktır. XIX. yüzyıldaki aydınların Kazak toplumu üzerindeki etkisi ve onların yaptığı faaliyetler söz konusu olacaktır. Bu faaliyetlerin XX. yüzyılın ilk çeyreğinde geçen siyasi aydınlanma ile milliyetçiliğe nasıl dönüştüğü hakkında bilgiler verilecektir. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Aydınlanma Hareketi’nin Kazak tarihinde ne kadar önemli olduğu anlatılacaktır. Çalışmada Kazak aydınlanma düşüncesi ve dönemdeki toplum hakkında genel bilgiler verilecek, sonra ilk Kazak aydınlarının aydınlanma düşünceleriyle nasıl tanıştıkları ve benimsedikleri, ardından aydınlanmanın Kazak edebiyatı ve sanatındaki izleri değerlendirilecektir. Son olarak Rus hükümetinin XX. yüzyılda başlayan özgürlük hareketine gösterdiği tepki ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Aydın, Aydın hareketi, Kazakistan, Çokan, Ibiray, Abay.*

The Emergence and Reflections of the “Intellectual Movement” in Kazakhstan in the XIX. Century

Abstract: In this study, the birth of the “Intellectual Movement” that emerged in Kazakhstan in the XIX century and the reflections of this movement will be discussed. The influence of the intellectuals of the XIX century on Kazakh society and their activities will be discussed. Information will be given about how these activities turned into nationalism with the political enlightenment in the first quarter of the XX century. The importance of the Enlightenment Movement in the second half of the XIX century in Kazakh history will be explained. In the study, general information about the Kazakh enlightenment thought and society in the period will be given, then how the first Kazakh intellectuals met and adopted enlightenment ideas, then the traces of enlightenment in Kazakh literature and art will be evaluated. Finally, the reaction of the Russian government to the freedom movement that began in the XX century will be discussed.

Key Words: *Intellectual, Intellectual movement, Kazakhstan, Cokan, Ibiray, Abay.*

Giriş

Aydınlanma olgusunun genel olarak Yeni Çağ’da Avrupa’da ortaya çıktığı bilinmektedir. Burada akılcı paradigma egemendi ve insan bilimi ve bilgisinin ilkeleri ön planda tutuluyordu. Kazakistan da bu genel eğilimin bir istisnası değildi. Ancak Aydınlanma olgusunun Kazakistan’daki nedenleri ve işlevleri Avrupa ve Rusya’dakinden farklı olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılda Kazakistan’da Kazak kültüründe, siyasi ve ekonomik hayatında pek çok akım kendini göstermeye başlamıştır (Cumasultanova, 2021: 53). 19. yüzyılda Çarlık hükümeti Kazak toprakları üzerinde siyasi, ekonomik ve ideolojik baskılar uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde Kazak bozkırlarında Ruslaştırma politikası yürütülmüş, Hristiyanlığın yayılması, zorla vaftiz, karma Rus-Kazak ve Rus-Tatar okullarının açılması, misyonerlik topluluklarının oluşturulması gibi çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur.

Rusya’ya katılım, onun kültürünü geniş ölçüde tanımak ve onun aracılığıyla Avrupa medeniyetine karışmak, Rusya tarafından sömürgeleştirilme döneminin bir sonucu olsa da, Kazak Aydınlanması, dünya Aydınlanması’ndan izole bir şekilde gelişmemiş, tam tersine, onunla birlik içinde, 19. ve 20. yüzyılın başlarındaki tüm Rusya hareketinden etkilenecek bağımsız bir olgu olarak gelişmiştir (Berdanova, 2013: 244-245).

1. Kazakistan’ın XIX. yüzyıldaki Sosyal ve Politik Durumu

XIX. yüzyılda Türkistan’a seyahat ederken Kazak bozkırları üzerine ilk monografiyi yazan Aleksey Levşin’in kayıtlarına göre Kazak topraklarının sınırlarının genişliği: Kuzey

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ierdogdu@ohu.edu.tr

**** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, askarbekovashat3@gmail.com

***** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, medetbek.mashenay@mail.ohu.edu.tr_

sınırı (doğudan batıya doğru) Altay Dağları'nın başlayarak, İrtiş Nehrine kadar; İrtiş'ten Tobıl'a, Tobıl'ı takip ederek Uy'a kaddar ulaşır; Uy nehri ve daha sonra Ural nehrini takip ederek Spasskago karakolundan (Verkhouralsk yakınlarındaki) başlayarak, Orenburg'a kadar; buradan İlek Urallar takip ederek yeniden Ural nehri boyuna devam eder. Batı sınırı Ural ve Hazar denizi ile sınırlanmaktadır. Güneyde Kazaklar, Hazar denizinin doğu cephesinde göçebe olan Türkmenlere, Aral denizine, Hive, Taşkent, Türkistan ve Kırgızların topraklarına kadar uzanır. Doğu sınırını Küçük Buhara'dan kuzeye, Rusya sınırlarına kadar uzanan Çin müstahkem hattı oluşturmaktadır (Levşin, 1832: c.1, 3-4).

Levşin'in verdiği bilgilere göre 19. yüzyılda bu bölgenin tahmini nüfusu 2.500 bin ile 3 milyon kişi civarındaydı. Büyük Cüz'de 500-600 bin, Orta Cüz'de 1.360 bin, Küçük Cüz'de ise 1.100 bin kişinin var olduğundan bahsetmektedir (Levşin, 1832: c.3, 3-4). Büyük Cüz, Cetisu bölgesinde yaşamıştır. Doğusunda Karatal nehri, batısında Şu ve Karatau dağları ile Balkaş bölgesi bulunurdu. Bunlara Karatau havzası, Şırçık, Sır ve Aral bölgeleri de dahildir. Orta Cüz Kazaklarının kış yurdu ise Sirderya'nın orta kesimleri, Kızılkum ve Moyinkum bölgeleri, Karatau'nun kuzey yamaçları ve Balkaş gölünün kuzeyi idi. Yaz aylarında Tobol, İrtiş, Torgay, Yeşil, Sarısu nehirleri ve Sarıarka bölgesinde dolaşırlardı. 18. yüzyılda Küçük Cüz'ün Bayulı kabilesi, Küçük Cüz'ün güneybatı kesiminde, yani Ural nehrinin orta kesimlerinde, Kobda, Elek ve Or nehirleri boyunca ve Muğalcar dağlarının eteklerinde yaşıyorlardı. Alimuly kabilesi, Batı Kazakistan'ın geniş doğu bölgesinde, yani Irgiz ve Torgai nehirleri boyunca, Şalkar Gölü çevresinde, Küçük ve Büyük Borsık kumullarında, Karakum çölünde ve Sirderya'nın alt kesimlerinde yaşıyordu. Kazakların 20. yüzyılın başlarına kadarki ekonomik ve sosyal yaşantısına bakıldığında her şeyin hayvancılığa dayalı bir sosyal yaşam biçimine dayandığı görülür. Giyim, yiyecek v.s her şeylerini hayvancılıkla sağlayan Kazaklar, göçebe bir yaşam sürmüştür. Üstelik akarsu ve göl kıyılarında tarımla da ilgilenmişlerdir. Talas, Şu ve Edisu nehirleri uzun zamandan beri tarımsal medeniyetin merkezleri olarak bilinmektedir (Ünal, 2000: 4-5).

Rus İmparatorluğu'nun 1820 tarihli askeri-topografik olarak özetlenen "Kazak bozkırları" dergisinde şu bilgiler yer almaktadır: Rusların aktif ticaretini genişletmek isteyen ve yayılmacı bir politika izleyen Deli Petro, gözlerini Hindistan'a çevirdi: ikili ilişkileri kökünden değiştirmek isteyerek, sadece ticaret ilişkilerini genişletmeyi planlamakla kalmadı, aynı zamanda Hiva'nı ve ardından Buhara'nı ve altın açısından zengin kumu bulmayı umduğu Yarket şehrini yönetimine tabi kılmak için stratejik bir adım atmaya kararlıydı. Rus imparatorluğu'nun ekonomik çıkarları, St. Petersburg'un görkemli siyasi planlarının yanı sıra, çarın stratejik tahminlerini takip ederek Orta Asya'nın derinliklerine doğru kademeli ilerlemesini hızlandırdı. Yukarıdaki koşullara ek olarak, hükümetin, XIX. yüzyıla kadar izolasyonu sürdüren Güneydoğu Kazakistan'ın sınır bölgelerinin, sömürgecilğin ele geçirilmesi ve yerli nüfusun asırlık kaideden açıkça yerinden edilmesi nedeniyle Çing İmparatorluğu tarafına "dönebileceği" ve Çin İmparatorluğu'nun vatandaşlığını kabul edebileceği tehditleri de Kazak Hanlık sisteminin yıkımını hızlandırmıştır (Kozybaev, 2002: 297).

Orta Cüz Kazaklarının yeni idari sistemi, 1822 yılında Rus İmparatorluğu tarafından hazırlanan "Sibiry Kırgızları Tüzüğü" ile yürürlüğe girmiştir. Rusların sömürge politikasının uygulanması ve Kazakların geleneksel sosyal yaşamı üzerindeki etkisi açısından çok önemli olan bu sistem, 1860'ların ortalarına kadar küçük değişikliklerle devam etmiştir. Bu yeni sistem, amaç ve içerik itibarıyla Kazakistan'ın Rus İmparatorluğu'na ilhakı ve sömürgeleştirilmesi politikasıydı. Buna göre, Orta Cüz ile Büyük Cüz'ün bazı toprakları "Sibir Kazak Bölgesi" olarak yeniden adlandırılarak "Batı Sibir Genel Valiliği"ne" dahil edilmiştir. Üstelik bu yeni anlaşma ile Kazakların iskân toprakları "Okrugter" eyaletleri, "Boly" vilayetleri ve "Avil" köyleri olarak bölündü (Ünal, 2000: 39).

Yeni idari düzen Orta Cüz'de kurulduktan sonra, bu defa Küçük Cüz'de yeni Rus idaresi belirlenmiştir. Küçük Cüz'ün son hanı olan Shergazy, 1824'te Rus imparatorluğu'nun etkisi altında tahttan indirildi ve Khan Shergazy'yi Orenburg'a kalıcı olarak yeniden yerleştirmeye çağırmıştır. Bu durum, Küçük Cüz'deki geleneksel hanlık idari sisteminin kaldırılmasına yol açmıştır. 1824'te "Orenburg Kırgızları hakkında Tüzük" ün yayınlanmasıyla Küçük Cüz'deki idari güç Rus İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Buna göre Küçük Cüz'de dış Uralların Doğu, Orta ve Batı kısımları olarak yeniden adlandırılan üç bölge oluşturulmuştur. Her birimin başında eyaletler arası otorite tarafından seçilen bir sultan-pravitel tayin edilmiştir. Daha sonra 1831'de Küçük Cüz'ün üç bölümünün de karşılıklı "distansiyaya" bölündüğü ve bunların da "idari köylere" bölündüğü yeni bir iç yapı tanıtılmıştır.

Hanlık idari sistemin kaldırılmasından sonra, Kazakistan'ın Rusya'ya bağlı bölgelerinde Rusya'nın siyasi-idari sisteminin tanıtılması gerçek bir olasılık haline gelmiştir. Burada yeni bölgesel inşaat tanıtılarak ve zamanlanarak Rusya imparatorluğu genelinde benzer yönetim organları kurulmuştur (Berdanova, 2013: 236-237).

Rus İmparatorluğu, Kazak halkına çeşitli vergiler (tütün vergisi, zemstvo vergisi gibi) getirdi ve onları ödemeye zorlayan yeni bir idari yönetim sistemi kurdu. Ayrıca meraların yalnızca Rus hükümetinin belirlediği yerlerde otlatılabileceği kararlaştırıldı, bu da Kazak topraklarında çeşitli ayaklanmalara yol açtı. Bu ayaklanmaların en önemlisi, Kazak topraklarının tamamen Rusya'ya devredilmesine karşı çıkan Kenesarı Kasymulı liderliğindeki (1837 ile 1847 arasında) ayaklanmadır. Ancak Kenesara'nın yenilgisiyle Kazakistan'ın neredeyse tamamı Rus egemenliğine girmiştir. Ancak sonraki yıllarda da Kazak direnişi devam etmiştir. Küçük Cüz'de Eset Batır, Sırderya'da Jankoja Nurmhammedulı, Güney Kazakistan'da ise Sultan Sadık Kenesariulı kuvvetleri Kazak halkının bağımsızlığı için mücadeleyi sürdürdüler. Kenesarı yenilgisinden sonra Ruslar, Orta Cüz üzerindeki, Büyük Cüz Kazakları üzerindeki ve Kara Kırgız toprakları üzerindeki askeri hakimiyetlerini daha da güçlendirdiler (Ünal, 2000: 174).

11 Temmuz 1867'de Çar Alexander II, "Sırderya ve Cetisu bölgelerinin yönetimine ilişkin geçici hükümler hakkında" isimli taslağı, 21 Ekim 1868'de ikinci taslağı onaylayan bir kararname ile Ural, Turgay, Akmolı ve Semey bölgelerinin yönetimine ilişkin "Geçici Hükümler" taslağını imzaladı. Her iki taslak "Geçici Kurallar" da 1 Mayıs 1869'dan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Böylece Kazak topraklarının Rus İmparatorluğu topraklarına tam katılımı, XIX. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşmiştir (Kozybaev, 2002: 418).

2. Aydınlanma Felsefesi ve Kazak Toplumuna Etkileri

XIX. yüzyılın ikinci, yarısı Kazak Hanlığı topraklarının tamamen Çarlık Rusya'sına tabi olduğu zamanlardır. Bu dönemlerde Kazak toplumu eğitimden ve pek çok şeyden habersiz, endişesiz göçebe bir hayat yaşamıştır. Böyle bir toplumun halini gören modern okullarda eğitim gören Kazak aydınları, halka eğitimin lazım olduğunu fark ederek zamanı geldiğinde harekete geçmişlerdir. Bu Avrupa aydınlanma fikirleri XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Kazak ileri gelenlerine Rus düşünürlerin aracılığıyla geçmiş ve Rus aydınlarının etkisi altında kalmışlardır. Mesela, Çokan Velihanov "Ruslar olmazsa Kazaklar Asyalı bir kavimdir" demiştir. Altınсарın ise Hristiyan misyoner İlminskiye ile yakın ilişkide bulunmuş ve Kazakları Rus kültürüne sokma gayesiyle açılan "Rus-Kazak Okulları"nı Kazak topraklarında yaymaya yardım etmiştir (Saray, 1996: 128).

Çokan Velihanov 1947-1953 arasında okuduğu askeri akademide Batı Avrupa edebiyatı, Avrupa dilleri ve felsefe bilimleri öğretilmiştir. Okulun ilk sınıflarında Avrupa coğrafyası, dördüncü, beşinci sınıflarda ise Avrupa edebiyatı tarihinden dersler verilmiştir (Nurpeiis, 2024: 29). Çokan Askeri Okulun Rus edebiyatı öğretmeni N.F. Kostylevsky'nin tavsiyesiyle Puşkin, Lermontov ve Gogol'un eserlerini okumuştur. Medeniyet tarihi öğretmeni P.V. Gonsevskiy'den ise Fransız İhtilali'nden ve ihtilalin öncülerinin fikirlerinden

haberdar olmuştur (Sashka, 2015: 67-68). Gonsevskiy ona kendi kütüphanesini açarak Batı klasikleriyle tanışmasını sağlamıştır. Ayrıca, öğrenciyken T. Carlyle'nin felsefi, sosyal araştırmalarına merak etmiş ve J.J. Russo, C. Dickens, W. Thackeray, L.N. Tolstoy'ları tanımış ve eserlerini okumuştur. Askeri Okul idaresi öğrencilerin Ruslardan A.I. Herzen, V.G. Belinsky gibi Batı eğilimli düşünürlerin ve Avrupa materyalistlerinin eserlerini okumalarını yasaklamıştır. Fakat, Çokan yine de bu yazarların eserlerini bulmuş ve okumuştur (Nurpeiis, 2024: 31-34). Bunlarla birlikte Askeri Okulun öğrencisi olan ve gelecekte gezgin, kaşif olacak G.N. Potanin ile arkadaş olmuştur. Onunla arkadaş olması Çokan'ın fikir dünyasını ve gelecekte yapacak araştırmalarını etkilemiştir (Sashka, 2015: 67-68).

Çokan, eserlerini Rusça yazarak Kazak toplumundaki sosyal sıkıntılara Rus hükümetinin ve aydınlarının dikkatini çekmek istemiştir. Çokan 1856'da yazdığı "Manas Destanı" araştırmasında "İlyada" ve "Odiseia"dan bazı özellikleri hatırlatmaktadır. "Yargı Reformu Üzerine Not" eserinde Shakespeare'in "Hamlet" monologundan kelimeler almıştır. Velihanov'un Batı Avrupa'ya gitmiş olması mümkündür. 1960 yılında babasına yazdığı mektupta Petersburg'dan Paris'e gideceğinden haber vermiştir. 1856'da yakın arkadaşı Fyodor Dostoyevski, Çokan'ın Avrupa'ya gitmesi lazım biri olduğunu söylemiştir. Dostoyevski'nin arkadaşı A.E. Vrangeli ise Çokan ile Paris'te buluştuğunu kaydetmiştir. Ancak Velihanov'un Avrupa'ya gittiği hakkında bilgilere rastlanılmamaktadır. (Mamrayev, 2007: 67-70).

Kazak aydınlarından bir diğeri olan Ibray Altınsarin'in Aydınlanma düşünceleriyle tanışması ise Çokan Velihanov'un durumuna benzemektedir. 1950'de Çarlık Rusya'nın Orenburg Sınır Komisyonu sadece Kazak çocuklarını okutmak için Yayık nehri yakınlarında bir okul inşa etmiştir. Bu okulu açarak yerli idare merkezlerine kadro hazırlamayı amaçlamıştır. Mesela, bu dönemde okuma-yazmayı bilenler çoğunlukla tercüman olmuşlardır. Ibray Altınsarin bu okula okulun açıldığı yıl gelmiştir. Ibray derslerine ek olarak Shakespeare, Goethe, Byron ve Puşkin, Gogol, Lermontov, Nevai, Nizami'lerin eserlerini okumuştur. Bu yıllarda Altınsarin Orenburg'e sürgün edilen Rus ileri gelenlerinin ortamına katılmıştır. Özellikle oryantalist V. Grigoriyev'ten ücretli dersler almış ve onun evindeki şahsi kütüphanesine girerek felsefe ve tarih kitapları okumuştur. 1857'de mezun olmuş ve bu yıllarda onun bilime ve kültüre olan ilgisi daha da artırmıştır (Süleymenov, 1957: 8). Altınsarin'in çocuklar için yazdığı didaktik eserleri "Düniye Kalai Etseñ Tabıladı" (Mal Nasıl Yaparsan Kazanılır), "Bilgenniñ Paydası" (Bilenin Faydası), "Tākapparşılık" (Gurur) hikayelerinde Batı Avrupa toplumunun yaşam tarzlarından örnekler verilmektedir (Mamrayev, 2007: 84).

Abay Kunanbayulı, Semey şehrinde medresede okurken Rus ilkokuluna giderek Rusçayı öğrenmeye başlamıştır. Fakat babasının isteği üzerine yeniden kendi köyüne geri dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra tekrar Semey'e dönerek buraya sürgün edilen E.P. Mihaelis gibi demokrat aydınlarla tanışarak Rus dilini geliştirmiş ve genel bilgisini genişletmiştir. Semey'deki kütüphanede Rus ve eserleri Rusçaya çevrilen Batı yazarlarıyla tanışmıştır (Somuncuoğlu, 2022: 29). Burada Puşkin, Tolstoy ve Goethe, Spinoza, Spencer'in eserlerini okumuştur. Medrese eğitiminden fazla eğitim görmeyen Abay Rus, Batı ve Doğu yazarlarının eserlerini okuyarak kendini geliştirmiştir. Gelişen toplumların tarihi ile tanışarak o zamanlarda geride kalan Kazak halkına eleştirilerde bulunmuştur (Beylur, 2023: 2).

Abay'ın öğrendiği ve tanıştığı Batı kültürünün, edebiyatının kapsamını net bir şekilde belirlemek zordur. Abay'ın Rus edebiyatı aracılığıyla araştırdığı alanlar hakkında ilk Abay Bilimci Muhtar Avezov şunları söylemektedir: "...Goethe, Shakespeare, Schiller, Heine, Byron, Balzac, Béranger... Avrupa felsefesinin araştırmacısı olarak Spencer, Spinoza, Kartezyen'i okur. Sonra, Darwin'e ilgi duyar...". Abay ilk kez Schiller, Goethe, Byron ve Mickiewicz'in şiirlerini Kazakçaya çevirmiştir. Bununla birlikte Alexandre Dumas tarafından yazılan "Üç Silahşörler", "Kraliçe Margot", "Yirmi Yıl Sonra" romanlarını Rusçadan sözlü

olarak çevirileri halk arasında masal olarak yayılmıştır. “Otuz Yedinci Nasihat Sözü” nde Jeanne d'Arc'ı örnek alarak cahil toplumun onu ateşe yaktığından söz etmiştir (Mamrayev, 2007: 90-110).

XIX. yüzyıl Kazak toplumunda medeni durumu iyi olanların çocukları medreselerden dini eğitim alabilmişlerdir. Aileleri de bu seviyeyi yeterli bularak çocuklarının eğitimi devam ettirmemişlerdir. Medresedeki Tatar mollalar ise çocuklara eski metotla eğitim vermiş ve eski din derslerini anlatmışlardır. Bu yüzden Abay, eserlerinin yüzde doksanında Kazak toplumunu bu yönüyle eleştirmiş, modern eğitime olan ihtiyaç üzerinde durmuştur. Bahsedilen Kazak aydınlarının üçüne de aydınlanma düşüncesi Ruslar aracılığıyla gelmiş olsa da bu düşünceleri kendi halklarına anlatıp benimsetmek için büyük çaba harcamış ve bunda da başarılı olmuşlardır denilebilir.

3. İlk Kazak Aydınları ve Aydınlanma Hareketine Katkıları

Kazakistan tarihi açısından çok önemli bir konumda olan Çokan Velikhanov (tam adı Muhammed Hanafiya'dır ve Çokan annesinin verdiği takma addır), Kasım 1835'te Kuşmurun kalesinde doğmuştur. Çokan Velikhanov'un ailesi Kazak Hanlığı hanedanına mensup olup, Velikhanov, Abylay Han'ın üçüncü nesil torunudur. İlk olarak Çokan, Kuşmurun'da özel bir Kazak okulunda okumuştur. Çokan'ın bilimsel alt yapısının oluşumunda babasının akademisyen A. I. Şrenk, Dekemristler S. M. Semenov, V. I. Steingel gibi Sibirya Kazaklarının bölgesel yönetim kurulunda çalışan Rus aydınlarının temsilcileriyle olan bağlantıları büyük önem arz etmektedir (Margulan, 1984: 17-19).

1847 sonbaharında Çokan, Omsk Harbiyeliler kolordusunda eğitimine devam etmiştir. Burada edindiği çevre, onun gelecekteki hayatı ve alacağı kararlar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Seçkin Rus yazarı F. M Dostoyevski, coğrafyacı bilim adamı Potanin ve Demokrat devrimci S. F. Durov'dan çok etkilenmiştir (Kozybaev, 2002: 528-529). 1853'te kolordudan mezun olduktan sonra Sibirya Kazak ordusunun hizmetine girmiş ve üstün yeteneklerinin fark edilmesiyle birlikte 1854'te Batı Sibirya Genel Valisi Gasfort'un yardımcılığı görevine getirilmiştir. 1857 yılında Alatau'daki Kırgız topraklarına seyahat eden Çokan Velikhanov, burada göçebe Kırgız halkının yaşamını ve yaşam tarzını tanımış, onların tarihini, etnografyasını ve halk şiirini derinlemesine inceleme fırsatı bulmuştur. Kırgız halkının ansiklopedik destanı "Manas"ı coşkuyla kaydetmiştir (Berdanova, 2013: 272).

Ç. Velikhanov'un bilimsel faaliyetinin yeni bir aşaması, 1858'de Kaşkarya'ya yapılan gizli ziyareti sonrasındadır. Marco Polo ve Cizvitlerden sonra bu az bilinen ülkeyi ilk ziyaret eden Çokan, "Çin'in Nan-Lu Eyaletinin Altı Doğu Şehrinin Durumu Üzerine" adlı ünlü eserini yazmıştır. Eser, hem Rusya'da hem de yurt dışında Oryantalistler tarafından büyük övgüyle karşılanmış ve kısa süre sonra İngilizce olarak tercüme edilip yayınlanmıştır (Margulan, 1984: 44). 1859 sonbaharında Çokan, Askeri Bakanlığın daveti üzerine çalışmalarına Petersburg'da devam etmiştir. St. Petersburg'da çeşitli kurumlarda görev yapmıştır. (Genelkurmay Askeri-Bilim Komitesi, Asya Dairesi, Üniversite ve Coğrafya Topluluğu gibi). Çokan, 1861'de Omsk'u ziyaret ederek burada yürütülen bozkırdaki yerel öz yönetimin yeniden düzenlenmesine yönelik önlemlerle ilgili çalışmalara doğrudan katılmış ve bir dizi pratik yorum ve önerilerde bulunmuştur. Ayrıca fikirlerini içeren "Kırgızlarda Müslümanlık Üzerine", "Kırgız Göçleri Üzerine", "Yargı Reformu Üzerine Not" gibi, yetkililere sunulmak üzere bir dizi yazılar da kaleme almıştır.

Kaşgar yolculuğu sırasındaki zorlu yolculuk ve yolda karşılaştığı bazı tehlikeli durumlar genç bilim adamının sağlığını olumsuz etkiledi ve Nisan 1865'te Altınemel sıradağlarının eteğindeki Sultan köyünde vefat etti (Kozybaev, 2002: 531-533). Çokan XIX. yüzyılın en büyük entelektüeli, araştırmacısı, bilim adamı, tarihçisi, etnografyacısı ve Kazak düşünürüdür. Yirmi dokuz yıllık hayatının çoğunu Kazak tarihi, edebiyatı, etnografyası, coğrafyası ve manevi zenginliğini incelemeye adanmış ve bu alanda büyük başarılar elde etmiştir (Bulut, 2021: 53).

Aydınlanma hareketinin bir diğer önemli öncüsü olan eğitimci Ibray Altınsarin ise, Kazak halkının sosyal düşünce, kültür ve edebiyat tarihinde yenilikçi bir öğretmen, yeni okulların organizatörü, etnograf, folklorcu, şair, romancı ve çevirmen olarak tanınmaktadır. 20 Ekim 1841'de Amankaragay bölgesinde doğmuş, 1850 yılında Hudut Komisyonuna bağlı Kazak çocukları için açılan okula başlamış ve altın madalyayla mezun olmuştur. Bu okula kayıtlı çocukların her biri sözde Kazakistan'daki çarlık iktidarının politikasının rehberleri ruhuyla eğitileceklerdi. Ancak Altınsarin, okuldan mezun olduktan sonra yaklaşık üç yıl (1857-1860) büyükbabasının yanında katip olarak çalışmış ve ardından 1 Ağustos 1859'dan itibaren Orınbor idaresinde tercüman olarak çalışmıştır. 1860 yılında bölge idaresi tarafından Orynbor kalesinde (Torgai) Kazak çocukları için bir ilkokul açmakla görevlendirilmiş ve bu okulda Rusça öğretmeye başlamıştır (Kolazlı, 2019: 6).

Aydınlanmacı fikirlerden ilham alarak köylere dolaşp halka eğitimin önemini anlatmış, bağış toplamıştır. Okul 8 Ocak 1864'te resmen açılmış ve 16 çocuk kayıt yaptırmıştır. Altınsarin 16 Mart 1864'te bu okuldaki görevi ile ilgili şöyle yazmıştır: “Aç bir kurtun koyunu kovaladığı gibi, çocuklara ders vermeye hevesle başladım ve bana en büyük tatmini veren şey, bu çocukların yaklaşık üç ayda Rusça ve Tatarca okumayı ve hatta yazmayı öğrenmeleri oldu. Kısacası bu gençler, 4 yıllık kursun bitiminden sonra başarılı ve terbiyeli bir şekilde konuşabilecek ve yazabilecekler. Daha sonra ileride rüşvetçi olmamaları ve onların insanlığını da etkilemek için elimden geleni yapıyorum” (Kozybaev, 2002: 534-535).

1879' da Ibray Altınsarin'ın Turgay bölgesindeki okulların müfettişliğine atanması, onun eğitim-öğretim faaliyetlerini yaygınlaştırmasının da yolunu açan önemli bir basamak olmuştur. Mesela 1879'dan 1883'e kadar Turgay bölgesinin dört ilçesinde (Torgay, Irgız, Troitsk, Aktöbe) yeni iki sınıflı Rus-Kazak okulları, 1883'te ise Torgay şehrinde bir el sanatları okulu açmıştır. Bu okul, Kazak bozkırındaki ilk teknik eğitim kurumu olmuştur. Ibray, Kazak bozkırında kızların eğitimine dikkat çeken ilk kişiydi. 1887'de Irgız bölgesinde kızlar için bir yatılı okul açmıştır. Bu okullara öğrenciler ve öğretmenlerin teminin edilmesinin yanı sıra okulların donatılması ve her okulda kütüphanelerin açılması için büyük emekler harcamıştır. Ayrıca Rus-Kazak okullarındaki öğrenciler için “Kırgız (Kazak) Ders Kitabı” ve “Kırgızlara (Kazaklara) Rusça Öğretmeye Yönelik İlk Kılavuz” olmak üzere iki ders kitabı yazmıştır. Nitekim geleceğin Alaş alimlerinden olacak A. Baytursınoğlu ve M. Dulatoğlu, Altınsarin tarafından inşa edilen Kostanay bölgesindeki bu okullardan mezun olmuşlardır (Karenov, 2015: 57-58).

Aydınlanma hareketinin bir diğer önemli öncüsü olan Abay Kunanbaev ise, 10 Ağustos 1845'te Semey bölgesindeki Cengiz Dağı'nda doğmuştur. Abay'ın babası Kunanbay, Tobykty kabilesinin reisiydi. İlk başlarda köy mollasından ders alan Abay, daha sonra babası tarafından Semey'deki İmam Ahmet Rıza Medresesi'ne gönderilmiştir. Ancak Abay şehirdeki öğrenimini bitirmeden babası onu köye geri çağırıp yerine geçecek reis adayı olduğundan kendi hakemliğinde bir reisin idari görevlerini öğretmeye başlamıştır. Abay yeteneği sayesinde hitabet sanatının çeşitli tekniklerini ustalıkla kullanmıştır. Böylece reis olduğunda kabileler arasındaki anlaşmazlıkları kolaylıkla çözebilmiştir (Iskakulı, 2015: 22).

Abay, 1886 yılında ilk şiirini yazmış ve bir süre sonra kendisini tamamen sanatsal yaratıcılığa adanmıştır. Abay, şiirlerinin yanı sıra "Eskender", "Masgut", "Azim'in Hikayesi", “Kara Söz” gibi eserler ve destanlar da kaleme almıştır. Abay'ın tüm çalışmalarının ana odak yönlerinden biri insanı akıl, bilim olarak yücelten toplumun ilerici gelişimi arzusuydu. Rus edebiyatının temsilcilerinden olan A. S. Puşkin, M. Yu. Lermontov, I. Krylov gibi şairler Abay'ın şiirsel sanatı üzerinde önemli bir etkiye sahiptiler. Abay bu şairlerin eserlerini Kazakçaya çevirdi. Onu en çok endişelendiren, Kazak göçebesinin hayatındaki kriz durumuydu. Böylece bu krizi işleyen meşhur felsefi düz yazı eseri "45 Kara Söz" ü ortaya çıkmıştır (Berdenova, 2013: 255).

Çarlık hükümetinin sömürge politikası ve 19. yüzyılın ikinci yarısında baskıların yoğunlaşması, halk kitlelerinin durumunun ciddi biçimde kötüleşmesine, Kazak köylülüğünün bunalıma girmesine yol açmıştır. Kazakların çoğu hayvanlarını kaybederek işsizler safına katılırken Abay, Kazak yoksullarına hayatta kalmanın yolunu göstermiş ve onları en ileri emek biçimi olan ücretli emekten kaçınmamaları konusunda uyarmıştır.

Artan sömürge baskısı ve Kazakistan'daki ataerkil ilişkilerin kalıntıları, Abay'ın ülkenin iktidar ve yönetim konularına ilişkin görüşlerine de yansımıştır. Abay, hiçbir yerde halk ayaklanmalarından bahsetmemiştir. Ancak halk kitlelerinin çıkarlarını demokratik olarak savunan Abay, sürekli olarak toplumun ilerici gelişiminin yollarını aramıştır. Abay rüşvet veren yöneticileri, açgözlü yargıçları, cahil mollaları hor görmüş ve ifşa etmiş, onları tüm halkın yararına engel olarak görmüştür. Diğer aydınlar gibi Abay da bu kötülüğü ortadan kaldıracak asıl gücün bilim ve eğitimde olduğuna inanmıştır. Bilim ve eğitimin toplum için önemini ortaya koyarak, bunların "dedikodu, yalan, gurur, tembellik ve boş gevezelik" ile bağdaşmayacağını savunmuş ve dile getirmiştir (Kozybaev, 2002: 537-540).

Bu arada Abay'ın Rus okullarında öğretmenlik yapan oğlu Abdrahman'ın 1895 yılında Almatı'da, diğer oğlu Makaviya'nın da 1904'te ölmesi, kendisini çok derinden sarsmış ve direnişini azaltmıştır. Üst üste gelen bu ölüm haberlerine dayanamayarak hastalanan Abay, 23 Haziran 1904'te vefat etmiştir (Bazarkulova, 2019: 11).

4. Modernleşme ve Eğitimde Reformlar

XIX. yüzyıl ortasında Rusya'da fikir akımları Dobrolyubov, Herzen, Çernişevski ve Belinski gibi ileri gelenlerin etkisi altında olmuştur. İddia edildiğine göre yukarıda adı geçen Kazak aydınlarının siyasi-toplumsal düşüncelerinin şekillenmesini Çarlık Rusya aydınlarının reformlarından sonraki demokratik fikirleri etkilemiştir. Bu fikre göre Kazak aydınlarının dünya görüşlerinin kökeni, Rus ileri kültürü ve demokratik ideolojisidir. Diğer bir görüş ise, Kazak toplumunun sosyal ilişkisine bağlı olarak geliştiği yönündedir (Süleymenov, 1957: 11).

1850'lerde Rus olmayanların eğitimiyle ilgili ilginç düşünceleri ile bilinen N.A. İlminski'ye göre görüşleri Kazakça üzerinde tesirli olmuştur. 1870'te Çarlık Eğitim Bakanlığı, Rus olmayanların eğitimi hakkında talimatname çıkarmıştır. Bu akımın etkisiyle sonradan Çokan Velihanov, İbray Altın Sarın ve Abay Kunanbayev gibi aydınlar, Kazak yazı dilinin temellerini atmışlardır. Dolayısıyla Kazakistan'da eğitim çalışmaları 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında hayata geçirilmiştir. Aydınlanma fikirlerini benimseyen Bökey Ordası'nın¹ Hanı Jangir Han, 1923'te tahta geçmiş ve aynı yıl ferman vererek cami ve mekteplerin açılmasını, yazın obalarda eğitimin devam etmesini buyurmuştur. 1813'te Omsk'ta, 1825'te Orenburg'da Kazak çocuklar için sınıflar açılmıştır (Gömeç, 2003: 88-89).

Kazak topraklarında ilk modern Rusça eğitim veren okul, Jangir Han tarafından 6 Aralık 1841 yılında Bökey Ordası'nda açılmıştır. Burada dini derslerle birlikte Rus dili, aritmetik, coğrafya, tarih, fizik vs. dersler anlatılmıştır. Bu okul mezunlarından Muhammed Salık Babajanov 1961'de yazdığı mektupta 60 öğrencinin dini dersler ile Rus dili ve yazısını öğrendiğini, bunlardan 30'unun Orda'nın ekonomik fonlar pahasına okuduğunu anlatmıştır. Öğrencilerin durumu ve eğitim düzeyi ile Han'ın bizzat kendisi ilgilenmiştir. Bununla birlikte "okul askeri okulun hazırlık kursuna dönüşmekte" demektedir. Bu okulun mezunları daha sonraları Rusya'nın Orenburg, Omsk, Petersburg, Moskova, Kazan, Ufa, Saratov gibi şehirlerinde yüksek ve ortaöğretim kurumlarında eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Buralardaki eğitimlerini tamamladıktan sonra Kafkaslarda, Rusya'da, Sibirya'da ve Baltık Devletleri'nde çalışmışlardır (Kulkenov ve Otarbayev, 1992: 20-24).

Jangir Han'ın 1845'te vefatından sonra okulunu 1848'de devlet devralmış ve 1879-1880'de "Jangir Mektebi" adını değiştirmeden Halk Eğitim Bakanlığı'nın etkisi altına girerek iki yıllık mesleki okula dönüştürülmüştür. İdil ve Yayık arasındaki bölgede "Jangir Mektebi"

¹ İdil ve Yayık arasındaki bölgede 1801-1872 yıllarında yaşayan Çarlık Rusya'nın vassalı olan Kazakların hanlığıdır.

üssünde yedi okul açılmıştır. Jangir Han'ın bu faaliyetinden sonra halkın eğitime olan coşkusu artmıştır. Halk kendi arasında para toplayarak okullar açmaya başlamıştır. Çarlık da buna karşı olmamıştır. 1895 yılında Batı Kazakistan bölgesindeki okulun sayısı 14'i bulmuştur. 1883'de Husni-Jamal Nuralihanova'nın inisiyatifıyla Kazakistan topraklarında ilk kızlar meslek okulu Bökey Ordası'nda açılmıştır (Kulkenov ve Otarbayev, 1992: 24).

1860'lı yıllardaki Kazak toprağında modern okulların açılması ise Ibray Altınsarin ile başlamıştır. 1860 yılından beri tercüman olarak çalışan Altınsarin'e Orenburg Vilayeti idaresi Turgay şehrinde Kazak çocukları için ilkokul açma görevini yüklemiş ve açılacak okula Rusça öğretmeni olarak tayin etmiştir. Merkezden uzakta olan şehirde okul açma sırasında Altınsarin, okul binası ile araç gereçlerinin olmaması ve devlet tarafından mali desteğin sağlanmaması gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Fakat Ibray yerli halktan para toplayarak 8 Ocak 1864 yılında yatılı okulu açmıştır. Okulun açılmasına hazırlık aşamasındayken köylerden dört çocuğu almış ve onlara kendi evinde Rusça öğretmiştir. Okulun açılış töreninde ilk olarak 14 çocuk kaydedilmiştir. Sonra iki çocuk daha kayıt yaptırmıştır.

“Şerâitu'l-İslâm” (Musılmanşılıktın Tutkısı) adında Kazakların ilk ilmiyhallerinden birini yazan Ibray Altınsarin, mollaları modern eğitimin düşmanı olarak zikretmektedir. Bu dönemlerde mollaların etkisi altında olan Kazak halkının belki modern okullarda dini eğitim verilirse çocuklarını okullara göndereceği düşüncesi ile bu ilmihali yazmıştır (Süleymenov, 1957: 18). Dini eseriyle birlikte öğrenciler için 1869'da tamamladığı “Kırğız (Kazak) Hrestomatiyası” (Kırğız (Kazak) Okuma Kitabı) ve “Kırğızdarğa (Kazaktarğa) Oris Tilin Üyretuge Alğaşkı Başşılık” (Kırğızlara (Kazaklara) Rusça Öğretmek İçin İlk Rehber) gibi Kazakça ilk ders kitaplarını da kendisi kaleme almıştır (Kozybaev, 2002: 536). Ardından ilk olarak Kazak masallarına dayanan hikayeler yazmış ve bununla Kiril alfabesini Kazak diline uyarlamıştır (Gömeç, 2003: 89). Kendisinin açtığı Rus-Kazak okullarındaki öğretmenlere Rus pedagogların ders kitaplarından yararlanmalarını tavsiye etmiş ve bunlardan bazılarını Kazakçaya çevirmiştir. Kendi eserlerinde ve çevirilerinde demokratik-aydınlanma görüşünü benimsediğini göstermiştir (Kozybaev, 2002: 536).

1879 yılında Turgay vilayeti okullarının müfettişi tayin edildikten sonra Yrgyz, Nikolayev, İlek ve Turgay ilçelerinde iki yıllık Rus-Kazak mesleki liselerini açmıştır. Açtığı her lisenin yanında bir de kütüphane açmaya çalışmış ve bunun için halktan para toplamıştır. El sanatları ile tarım mesleki liselerini açmak ve buradan Kazakistan'ın ekonomik gelişmesine katkı sağlayacak uzmanlar yetiştirmek istemiştir. Bu amaca yönelik olarak Altınsarin, iki yıllık dört mesleki lise, kırsal müdürlükler için sekreter yetiştiren beş ilkokul, Rus köylülerin çocuklarını okutacak iki okul, bir tane el sanatları lisesi ve kızlar için bir tane mesleki lise açtırmıştır (Kozybaev, 2002: 535).

1877'de Rus kızlar okulunda Kazak kızlar için yatakhane açtırmıştır (Gömeç, 2003: 89). Ayrıca 1888 yılında Ibray Altınsarin Yrgyz şehrinde kızların okuyacağı yatılı okul ile birlikte çarlık idaresinden kızlar için mesleki lise açmaya izin almıştır. 1891'de Turgay'da, 1893'te Kostanay şehrinde, 1895'te Karabutak köyünde, 1896'da Aktöbe şehrinde kızlar için iki yıllık yatılı mesleki liseleri faaliyete geçmiştir (Kozybaev, 2002: 535). Bu okullarda 1896'da 70 Kazak, 141 Rus köylü kızlar okumuşlardır (Süleymenov, 1957: 22). 1913 yılına geldiğinde Kazak toprağında Rus sisteminde eğitim veren 267 oba okulu ve 157 Rus-Kazak okulu yer almaktaydı (Gömeç, 2003: 89).

Buna rağmen Ibray, 4 Ekim 1881'de yazdığı bir mektubunda açılan okulların durumundan bahsederken; halkın eğitim ve okul konusunda soğuk davrandığından, öğretmen ve öğrencilerin dahi ilgisizliklerinden, ders kitaplarının eksik olduğundan, öğretmenlerin eğitimsizliklerinden, ekonomik şartların kötü olması sebebiyle okul işinde beklenen başarıya ulaşamadığından v.s. yakınmaktadır (Süleymenov, 1957: 21). Fakat Kazak toprağında XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısında laik nitelikli okulların açılmasıyla birlikte artık eski medrese eğitiminin sonu gelmiş olup, Ibray Altınsarin bu eğitim reformunun öncülerindendir.

5. Kazakistan Edebiyatı ve Sanatında Aydın Hareketinin İzleri

Kazak ve Orta Asya halklarının sözlü edebiyat eserlerini ilk olarak kaydeden ve araştıran kişi Çokan Velihanov'tur. Kendisi Kazak-Kırgız halklarının masallarını, mitlerini, kahramanlık destanlarını araştırmış ve diğer halkların edebi eserleri ile kıyaslamıştır. Kazak halkının Arap bedevileri gibi şiirde usta olduklarına dikkat çekmiştir. Potanın "Kazak halkından Çokan'ı okuyanlar arttıkça kendi halkının dehası olacaktı, kendi halk edebiyatının gelişmesinin temelini atmış olacaktı" demiştir (Avezov, 1991: 24-26).

XVIII. yüzyılın sonunda Kazak edebiyatındaki şarkısal usulun yerini şiirsel usul almaya başlamıştır. Ayrıca XIX. yüzyıl Kazak edebiyatındaki eserlerde eski XVIII. yüzyıl edebiyatındaki gibi ülkenin kaderi ve özgürlüğünden ziyade karakterlerin davranışları, duyguları v.s. işlenmiştir. Bu dönem yazılı edebiyatında Muhtar Avezov'un dediğine göre, halkın toplumsal durumuna bakılarak onların beklentilerine göre şiirler yazılmıştır. Çarlık hükümetinin sömürge siyasetini arttırması ve buna karşı ortaya çıkan isyanlar, alt tabakanın ekonomik durumun her geçen gün kötüleşmesi gibi tarihi olaylar sebebiyle edebiyatta toplumsal üslup görülmeye başlamıştır. Mesela, 1836-1838 yılları arasında Bökey Ordası'nda İsatay Taimanulı'nın önderliğinde başlayan isyanın ideoloğu olan savaşçı şair Mahambet Ötemisulı'nın şiirleri, sömürgecilik siyasetine ve Jangir Han'a karşı yazılmıştır. Onun şiirlerinin asıl konusu özgürlük olmasına rağmen, şiirlerinde dönemin sosyal sıkıntılarına da rastlanılmaktadır (Kozybaev, 2002: 541-543).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak toprağında Rus siyasetinin etkisiyle kapitalizm unsurları görülmeye başlanmıştır. Bu olay dönem şairlerinin endişesine sebep olmuş ve bu endişe, eserlerinde geçen feodalist dönemin özlemi olarak görülmeye başlamıştır. Şortanbay Kanaiulı, Murat Möñkeulı ve Abubekir Borankululı gibi bu akımın şairlerinin yazdıkları şiirlerinde bu karamsar tarz görülebilmektedir. Ayrıca bu akım şairleri, bununla birlikte eskiye dönmek için şiirlerinde İslam dinini aracı olarak kullanmaya çalışmışlardır (Jumaliyev, 1967: 181-182).

Bu dönemde eskiyi benimseyenlerin akımına karşı başka yeni bir alternatif akım ortaya çıkmıştır. Bu yeni akım daha ileri fikirlere sahip, Batı'ya eğilimli ve halkın okumasını, gelişmesini teşvik ve nasihat eden aydınlar grubundan oluşmaktaydı. Bu akımın temsilcileri, birinci akım gibi Rusya'nın sadece sömürge siyasetini değil, geleceğe yönelik ileri düşünceleri de görebilmişlerdir. Bu aydınların eserleri demokratik ve toplumsal gelişmeyi güçlendirmek için yazılmıştır. Bazı aydınlar İslam dininin bir eskilik olduğunu iddia etmişlerdir. Mesela, Çokan Velihanov Kazak halkının düşünce alanının gelişmemesinin önündeki en büyük engelin skolastik felsefe olduğunu belirterek, Mollaların yönettiği Tatar mekteplerinin yerine Rus okullarının açılmasını önermiştir. Çokan bununla birlikte bu dönemde hangi kültürün (Batı veya Doğu kültürü) Kazak toplumuna lazım olduğunu tarihi ve teorik açıdan ispatlamaya çalışmış, İbray okullar açarak bu düşüncüyü fiilen hayata geçirmeye çalışmış ve Abay ise bu fikrin manevi destekçisi olmuştur (Jumaliyev, 1967: 188-190).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak dilinde kitap basımında Kazan yayınevleri öncülük etmiştir. 1880'de şair Dulat Babatayulı'nın "Ösiyetnama" (Vasiyetname), 1896'da Hoca Ahmet Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet", 1890'da Şortanbay Kanaiulı'nın "Balanın Zarı" (Çocuğun Şikayeti) isimli şiir kitapları basılmış ve 1896'da "Dala Uäläyatı" (Bozkır Vilayeti) gazetesinde Abay'ın "Caz" (Yaz) ve "Bolis Boldım Mineki" (İşte İlçe Müfettişi Oldum) şiirleri yayınlanmıştır. Kitapların basılması, edebi eserleri bu zamana kadar ağızdan ağıza aktarılan Kazak halkı için yeni bir fenomen olmuştur. XIX. yüzyılda geçen tarihi olaylar yukarıda adı geçen şahsiyetleri sömürgecilik siyasetine karşı eserler yazmaya, eserlerinde toplumun durumunu anlatmaya sevk etmiştir. Sömürge durumundan kurtulma ve bağımsızlığa kavuşma hayalleri, söz konusu dönem edebiyatının ideolojik yönünü belirlemiştir. Edebiyat

ise toplumun medeni hayatında ve aydınlanmasında gittikçe daha önem kazanmaya başlamıştır (Kozybaev, 2002: 552-554).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan edebiyatının bir diğer özelliği şair-şarkıcıların ortaya çıkmasıdır. Bu, müzik sanatının başarıya ulaştığı dönemdir. Dönemin şarkı ve kuilerinde² edebiyatta olduğu gibi sömürgecilğe karşı ve bağımsızlık hayalleri görülmektedir. Bununla birlikte kadın haklarını konu edinen eserler de mevcuttur. Bu dönem müzik sanatının gelişmesine Kurmanğazı Sağırbayulı, Dauletkerey Şığayulı, Tattimbet Kazanğapulı, İkilas Dükenulı gibi müzisyen-besteciler katkıda bulunmuşlardır. Mesela, Kurmanğazı'yı sömürgecilğe karşı kuileri için feodaller, devlet adamları sürgüne göndermiş ve hapisanelere kapatmışlardır. Halbuki Abay Kunanbayulı, şarkılarında Kazak ve Rus halkılarının yakın olmasını dile getirmektedir (Kozybaev, 2002: 554-556).

Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Kazak aydınlar, mevcut sosyal sistemi fikirleriyle ve yaptıkları faaliyetleriyle değiştireceklerine inanmışlardır. Kazak edebiyatında ortaya çıkan iki akımdan birisi olan aydınlar, kendilerinden sonraki dönem edebiyatının ileri fikirlerle gelişmesine zemin hazırlamış ve XX. yüzyıl yazarlarına örnek olabilmışlerdir (Jumaliyev, 1967: 192-193).

6. Kazakistan'da Aydınlanma Hareketine Karşı Rus Hükümetinin Tepkisi

Çarlık hükümeti XIX. yüzyılda Kazak halkının eğitime olan ilgisini yok etmek istemiş, Kazakları Ruslaştırmaya ve vaftiz etmeye çalışmıştır. Sovyet hükümeti ise Kazak aydınlanmasını Çokan, Ibray ve Abay'ın faaliyetleriyle sınırlamaya devam etmiştir. Bu dönemde Kazak aydınlanmasının sloganı, Abay'ın sloganıydı; Rus bilimi, sanatı barışın anahtarıdır. Çocuğunuza Rus bilimini öğretin!"

1891-1892'den itibaren Rus köylülerinin Kazak topraklarına yerleşmesiyle Rus eğitimi ve kültürünü benimseyen XIX. yüzyıldaki Kazak aydınlarının Kazak halkı üzerindeki etkisi azalmıştır. Bunun yerine İsmail Gaspıralı'nın İslamiyeti modernleştirme fikirlerini benimseyen bir aydınlar grubu oluşmaya başlamıştır. XIX. yüzyıldaki aydınların yaptığı araştırmalar, yazdıkları eserler sayesinde XX. yüzyılın başında yüzlerce aydın ortaya çıkmış ve kendi halkının özgürlüğü için mücadele etmişlerdir (Saray, 1996: 128-130). XX. yüzyıldaki Kazak milliyetçilik hareketinin her mensubu, Abay Kunanbayulı'nın şiirleriyle yakından tanışıp, onun şiirlerindeki aydınlanma fikirlerinden etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda kendi halkının geride kaldığına endişelenmişler ve Rus sömürgeciliğine karşı meydan okumuşlardır.

Rusya yönetimindeki Kazakların basın hayatı, çarlığın engellemeleriyle biraz geç başlamıştır. 1870-1882 yılları arasında Taşkent'te "Türkistan Vilayetinin Geziti" Kazakça basılmış ve 1888-1902 yılları arasında "Dala Vilayetinin Geziti" Omsk'ta Rus misyonerleri tarafından Rusça ve Kazakça basılmıştır. "Türkistan Vilayetinin Geziti"nin asıl görevi, Çar hükümetinin emir ve talimatlarını halka iletmek olmuştur. Bununla birlikte ülkenin farklı bölgelerini açıklayan bilimsel konular da görülmüştür. "Dala Vilayetinin Geziti"nde aydınlanma düşünceleri nasihat edilmiştir. İdarenin bazı emir ile kararları da yayınlanmıştır. Fakat, bu iki gazetede çoğunlukla çarlığın siyasetini kollayan yazıların da yer aldığı görülmektedir (Kozybaev, 2002: 565).

Kazakların editörlüğündeki ilk yayın olan "Serke Gazetesi" 1907'de Şaymerden Kosşığulov tarafından Petersburg'de yayınlanmıştır. "Aikap Dergisi" ise 1911-1915 arasında Muhamedcan Seralin tarafından Troitsk'de çıkarılmıştır. Troitsk'de bir başka yayın olan "Kazak" gazetesi, 1908'de ilk ve aynı zamanda son sayı olarak çıkarılmış ve ikinci sayısındaki Mirjakıp Duvlatulı'nın "Bizdiñ Maksattarımız" (Bizim Hedeflerimiz) makalesinden dolayı gazetenin çıkarılması yasaklanmıştır. "Kazak" gazetesi 1913-1918 yılları arasında Ahmet Baytursınulı ve Mirjakıp Duvlatulı editörlüğünde Orenburg'de tekrardan

² Dombıra ile çalınan kelimesiz bestedir.

yayınlanmıştır. Bu gazete Rusya'nın dışında Türkiye ile Çin'de de okunmuştur. Bu milliyetçi yayınlarda siyasi, kültürel ve toplumsal konular işlenmiştir. Kazak toplumunu dünyada ve Rusya'da meydana gelen farklı siyasi olaylardan haberdar etmişlerdir (Kozybaev, 2002: 700-705). Bu yayınlarda yer alan milliyetçilik yazılarına çarlık hükümeti sessiz kalmamıştır. Bu gazete ve dergilerin hepsi bir süre sonra çarlık hükümetinin baskısı nedeniyle kapatılmıştır.

Alaş Milliyetçilik Hareketi'nin ilk adımı "Karkaraly Dilekçesi" olmuştur. 1905'te Çar'a Kazak toplumunun sosyal, eğitim ve siyasi meselelerini içeren "Karkaraly Dilekçesi" yazılmış ve sunulmuştur. Bu dilekçe, Rus çarına Kazak halkı tarafından yazılan ilk resmi belge olmakla birlikte ne yazık ki, siyasi aydınlar tarafından yazılan bu dilekçe çara ulaşmamıştır (Brainin ve Şafiro, 1935: 17).

1906'da Kazaklardan I. Duma Meclisine 4 milletvekili, 1907 yılındaki II. Duma Meclisine 6 milletvekili seçilmiştir. Milletvekilleri meclis kürsüsünde Kazakistan'da uygulanan göçmen ve toprak reformları siyasetinin yanlış olduğunu dile getirmişlerdir. Fakat iki Duma Meclisi de başarıya ulaşmadan birkaç aydan sonra feshedilmiştir. Alihan Bökeyhanulı, Vyborg'da Duma Meclisinin eski üyeleri olan kadetler, trudovikler ve sosyal-demokratların toplantısına katılmıştır. Toplantı sonunda halka hükümete vergi ödememeleri ve ek asker vermeyi reddetmelerine ilişkin bir çağrı kabul edilmiştir. Bu çağrı sebebiyle Petersburg Mahkeme Dairesi tarafından Bökeyhanov, üç ay hapis cezasına çarptırılarak Semey hapishanesine gönderilmiştir. Daha sonra Samara'ya sürgün edilmiştir (Kozybaev, 2002: 621-622).

Siyasi aydınlar I. Dünya Savaşı yıllarında "Kazak" gazetesinde yazılar yazarak savaş ve dünyada olup bitenler hakkında Kazak halkını haberdar etmişlerdir. 1916'da Çar'ın Rus askerinin geride kalan işlerini yapmak için diğer halklardan adam alma kararnamesi çıkınca, Kazak halkı ikiye ayrılmıştır. Bir taraf bu kararnameye karşı isyan çıkaralım derken, ikinci taraf çarın kararına itaat edip savaş meydanına adam gönderelim demişlerdir. Bu sırada aydınlar ikinci tarafta olmuşlardır. Aydınların öne sürdüğü fikir; "Çar'ın zamanın ileri silahlarıyla donanan askerine isyan etmek bir netice vermeyecektir" şeklindedir. Buna rağmen 1916 isyanı gerçekleşmiş, fakat aydınların dediği gibi bir başarıya ulaşamamıştır. Sonuçta, askere Kazaklardan adam alınmıştır (Brainin ve Şafiro, 1935: 21).

Alaş hareketinin temsilcileri, Şubat 1917'de Çarlık Rusya'sı devrildiğine sevinerek temmuz ayında Birinci Genel-Kazak Kurultayı'nda Alaş Partisi'ni kurmuşlardır. Aynı yılın aralık ayında gerçekleşen İkinci Genel-Kazak Kurultayı'nda Alaş Otonom Devleti'ni kurmuşlardır. 1917'de Rusya'da başlayan iç savaşın ilk yıllarında Bolşeviklere karşı Beyaz Ordularla iş birliği yapmışlardır (Brainin ve Şafiro, 1935: 53-62) ve sonra Sovyetler üstünlük kazandığında onların idaresine girmek zorunda kalmışlardır. Sovyet iktidarının ilk yıllarında Alaş hareketine katılanlara yapılan aflara rağmen 1930'larda aydınların herkesi "halk düşmanı" suçlamasıyla tutuklanmış, 1937-1938'lerde kurşuna dizilmişlerdir. Bu aydınlar Sovyetler tamamen iktidarı ele geçirdikten sonra tasfiyelere kadar siyasete karışmadan Kazakistan'ın kültür, eğitim, bilim ve ekonomi gibi alanlarına paha biçilmez katkılarda bulunmuşlardır (Majitov, 2010: 418-419).

Sonuç

Kazak aydınlarına göre dönemin en önemli konusu Kazak toplumunun ilerlemesi olmuştur. Bu amaçla Çokan Velihanov, eserlerinde Kazak halkının genç neslinin psikolojisi, eğitimi ve terbiyesi konularında özgün düşüncelerini dile getirmiştir. Ç. Velihanov, "Kırgızlar (Kazaklar) Arasında Şamanizm İzleri", "Güney Sibiry Kırğızlarının (Kazaklarının) Tarihi Üzerine Notlar", "Bozkırda İslam Üzerine", "Yargı Reformu Üzerine Notlar" gibi eserlerinde ve mektuplarında, toplumun gelişmesinin ve halkın refahının artmasının eğitim olmadan işe yaramayacağını ileri sürmüştür. Hükümete Kazak bozkırında kapsamlı okullar kurması çağrısında bulunmuştur. Nitekim edebi ve pedagojik mirasının en önemli bileşenlerinden birisi, Müslüman mektebine ve İslam din adamlarına yönelik yaptığı tutarlı eleştirisidir.

Mollaların Kazak milli gelenek ve göreneklerini etkisiz hale getirmeye, bunların yerine Müslümanların dini törenlerini ve bayramlarını koymaya çalıştığını kaydetmiştir.

Ibray Altınsarin de eğitimi, Kazakların kültür ve yaşamında ilerlemenin bir aracı olarak görmüş ve bunun gelişmesi için elinden geleni yapmıştır. Bu amaçla yatılı okulları da içeren orijinal bir Rus-Kazak okulları ağı, merkez okulları, ilçe okulları ve köy okullarını oluşturmuştur. Altınsarin Kazak kızlarının eğitime ve Rus-Kazak kız okullarının kurulmasına büyük önem vermiştir. 1888 yılında yatılı bir okul olan Irgız kız okulunu açmıştır. 1883'te Turgay Yakolev Esnaf okulunu (marangozluk, tornalama, metal işleri, demircilik ve terzilik bölümlerini içeren) kurmuştur. Yazdığı "Kırgız Hrestomatiyası" ve "Kırgızlara (Kazaklara) Rus Dilinin Öğretilmesinde Temel Kılavuz" (1879) adlı ders kitapları, Kazak halkının eğitime ve okullardaki eğitim düzeyinin yükselmesine olumlu etki yapmıştır. Rus-Kazak okulları için Kazak dilinde, Arap alfabesiyle yazılmış bir Müslüman doktrini el kitabı olan "Maktubat" (1883), "Şeriatı İslam" (1886) isimli eserler de eğitim üzerinde katkı sağlayıcı olmuştur. Ayrıca Kazak halkı arasında eğitimin geliştirilmesi amacıyla Altınsarin, Rus alfabesine dayalı bir alfabe kullanarak ilk yerli dil ders kitabını (Kırgız (Kazak) Hrestomatiyası) yazmıştır.

Abay ise, eğitimli yönetici ve eğitimli halk anlayışının kurucularındandır. Şiirsel eserleri ve "Kara Söz" adlı yapıtları felsefe, etik, psikoloji, pedagoji v.b. alanlardaki konularda özgün, ilerici görüşler içermektedir. Abay rüşvet veren yöneticileri, açgözlü yargıçları, cahil mollaları hor görmüş ve ifşa etmiş, onları tüm halkın yararına engel olarak görmüştür. Diğer aydınlar gibi Abay da bu kötülüğü ortadan kaldıracak asıl gücün bilim ve eğitimde olduğuna inanmıştır.

XIX. yüzyıl Kazak ileri gelenlerine Avrupa aydınlanma fikirleri Rus düşünürler aracılığıyla gelmiştir. Kazak aydınlanması, Rus medeniyetine uyum tarzında ilerleyerek Kazakistan'ın 19. Yüzyıl koşullarında sosyo-ekonomik ve kültürel ilerleme yolunda güçlü bir itici güç haline gelmiştir. Çokan Velihanov okuduğu askeri akademide öğretmeni P.V. Gonsevskiy'den Fransız İhtilali'nden ve ihtilalin öncülerinin fikirlerinden haberdar olmuştur. Gonsevskiy, kütüphanesinden Batı klasikleri J.J. Russo, C. Dickens, W. Thackeray, L.N. Tolstoy'ları tanımış ve eserlerini okumuştur. Orenburg Sınır Komisyonu'nda okulda okuyan Altınsarin, Shakespeare, Goethe, Byron, Puşkin, Gogol, Lermontov, Ferdowsi, Nizami, Navoi v.b. gibi dünya edebiyatının klasiklerinin eserlerini bağımsız olarak okuyup inceleme fırsatı bulmuştur. Daha sonra sınır komisyonunda görev yapan oryantalist V. Grigoriev ile tanışıp evini sık sık ziyaret etmiş ve kütüphanesini kullanmıştır. Abay'ın kişiliğinin oluşmasında ve yaratıcılığının gelişmesinde ilerici Rus kültür ve edebiyatının belirleyici bir öneme sahip olduğu şüphesizdir. Abay'ın ise Semipalatinsk'te tanıştığı siyasi sürgünlerden olan E.P. Michaelis ve N.I. Dolgoplov, S.S. Gross v.s. Rus edebiyatı ve toplumsal düşünce tarihi konusundaki çalışmalarıyla ünlü kişilerdi. Puşkin, Lermontov, Krylov, Nekrasov, Belinsky, Chernyshevsky, Turgenev, Saltykov-Shchedrin, Tolstoy, Abaya'nın yaratıcı görünümünün oluşumu üzerinde derin etkisi olan başlıca düşünürlerden bazılarıdır.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında aydınlar tarafından yürütülen Kazak toplumunun aydınlanma hareketi başarıya ulaşmıştır. Bunlardan sonra ortaya çıkan herhangi bir hareket veya faaliyet (Alaş milliyetçilik hareketi, Kazak toprağında ilk modern okulların açılması ve ilk basınların ortaya çıkması gibi) bu aydınlanmanın başarıya ulaştığını ispatlamaktadır. Fakat, XX. yüzyıldaki aydınlar onlar gibi aydınlanma hareketini kendilerinden sonraki nesillere aktaramamışlardır. Onların aktaramamalarına çarlık hükümetinin güttüğü sömürgecilik ve Sovyet hükümetinin yürüttüğü "Büyük Terör" gibi sosyo-politik siyasetler sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

Avezov, Muhtar (1948) (Editor), Kazak Adebietiniñ Tarihi (Kazak Edebiyatının Tarihi), 1. Cildi, Almatı.

- Bazarkulova, Aida (2019), Abay Kunanbayoğlu'nun Şairliği, (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLT) Adana.
- Berdenova, Kulyaş (2013), *Kazakistan Tarihi*, Almatı.
- Beylur, Suat (2023), "Kazak Modernleşmesinin Habercisi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Eğitim, Din ve Aile", *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, C:5, S:1, s. 1-8.
- Brainin, Solomon ve Şafiro, Şolom (1935) *Oçerki po İstoryi Alaş Ordı* (Alaş Orda'nın Tarihi Üzerine Denemeler), Moskova, Alma-Ata.
- Bulut, Ayşe (2021), Türk Tarihi Araştırmalarında Çokan Valihanov'un Yeri ve Sobraniye Soçineniyi'in Tahlili, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Bişkek.
- Cumasultanova, Galiya (2015), "Kazak Dalasındağı algaşkı ağartuşılar dünyetanımdarının sayası mazmunı", *Vestnik Karagandinskogo Universiteta*, C: 2, S:1, s. 76-85.
- Gömeç, Saadetin (2003), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ.
- Iskakulı, Kakitay (2015), "Abay (İbrahim) Kunanbayulı'nın Ömrü", Abaytanu Tandamalı Enbekteri, C:1, S:1, s. 22.
- Jumaliyev, Kajım (1967), XVIII-XIX ğasırlardağı Kazak Adebieti (XVIII-XIX. yüzyıllardaki Kazak Edebiyatı, Almatı, Mektep.
- Karenov, Raşit (2015), "İbray Altınsarin –azatşıl Alaş murattarına ulaşkan ustanımdardın negizin saluşı ult tulgasının biri", *Vestnik Karagandinskogo Universiteta*, C:5, S:1, s. 56-64.
- Kolazlı, Murat (2019), İbray Altınsarin "Kel, Balalar, Okılık", (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü YLT) Erzurum.
- Koygeldi, Mämbet (2016) Kazak Ağartuşılığı Men Kazak Ultşıldığı – Tarihi Kajettilikten Tuğan Ustanımdar (Kazak Aydınlanması ve Kazak Milliyetçiliğı – Tarihsel İhtiyaçtan Doğan Konumlardır), Erişim: <https://e-history.kz/kz/news/show/3478> 26.02.2025
- Kozybaev, Manash (Baş Editör) (2002), *Kazakistan Tarihi (köne zamannan büginge deyin)*, (Kazakistan Tarihi (Antik Çağlardan Günümüze) Beş Cilt Halinde, 3. Cildi, Almatı, Atamura.
- Kulkenov, Mereke ve Otarbayev, Rahimjan (1992) *Jangir Han. Dañk pen Dakpırt* (Şan ve Saçma), Almatı, Ölke.
- Levşin, Aleksey (1832), *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatzkih Ord i Stepey*, Üç Cilt Halinde, 1. ve 3. Cildi, Sankt Petersburg.
- Majitov, Sattar (Baş Editör) (2010), *Kazakistan Tarihi (köne zamannan büginge deyin)*, (Kazakistan Tarihi (Antik Çağlardan Günümüze) Beş Cilt Halinde, 4. Cildi, Almatı, Atamura.
- Mamrayev, Beibit (Editör) (2007), *Şämşiyabanu Kuanışbekkızı Sätbayeva. Beş Ciltlik Toplu Eserler*, Astana, Elorda.
- Margulan, Alkey (Baş Editör) (1984), *Ş. Valikhanov'un beş ciltlik toplu eserleri*, Beş Cilt Halinde, 1. Cildi, Almatı.
- Nurpeiis, Laziza (2024), Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmacısı Olarak Şokan Velihanov (1835-1865), (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Sakarya.
- Saray, Mehmet (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Sashka, Zhanbota (2015), XIX. Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Konya.
- Somuncuoğlu, Tümen (2022), "Abay'ın Kara Sözlerinde Eğitim ve Bilim", *Gazi Türkiyat*, S:30, s. 27-47.
- Süleymenov, Bekecan (Editör) (1957), *I. Altınsarin Tañdamalı Şığarmaları* (I. Altınsarin Seçilmiş Eserler), Almatı, Kazak SSC Bilim Akademisi.

Ünal, Fatih (2000), Kazakistan'ın Rus İşgaline Uğraması İle Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi Sonunda Uğradığı İşgalin Mukayesesi: Sultan Kenesarı İle Atatürk'ün Verdiği Mücadeleler, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi) İstanbul.